

Erkölc, közerkölc, erkölcsiség

A személyiség pszichikai rendszerében az egyén erkölcsi arculata döntő fontosságú helyet foglal el. Az ember értelmi fejlettsége, szaktudása csak annyiban válik a társadalom számára értéké, amennyiben emberi képességeit a közösségi érdekek megvalósításának szolgálatába állítja, ha munkájával és magatartásával a társadalom haladását és fejlődését segíti elő.

A közösségi és egyéni érdekek összhangja vagy ellentéte, a munkában felmerülő akadályok leküzdésének tudatos vállalása vagy esetleg a nehézségek előli megfutamodás, a társadalmi tulajdon védelme vagy annak károsítása mind olyan megnyilvánulások, melyeket nagyobbára nem a szaktudás, a gondolkodóképesség, hanem elsősorban a személyiség erkölcsi-politikai meggyőződésének milyensége határoz meg.

Az RKP XI. kongresszusa éppen az erkölcsiségnek a szocialista társadalmi viszonyok kiszélesítésében és elmélyítésében betöltött szerepe figyelembevétele alapján dolgozta ki és állította a nép és párt elé, mint cselekvési útmutatót, a szocialista etika és méltányosság erkölcsi programját (*A kommunis-ták munkája és élete, a szocialista etika és méltányosság elveinek és szabályainak törvénykönyve*. Editura politică. București, 1975). Cikkünkben az erkölcs, köz-erkölcs és erkölcsiség fogalmait és a közöttük levő kapcsolatok felvázolása alapján megkíséreljük az egyén erkölcsi arculatának rendszerét elemezni, bemutatni az erkölcsiség tulajdonságrendszerének strukturális és funkcionális modelljét.

1. Az erkölcs mint társadalmi tudatforma

Mint ismeretes, az erkölcsnek — mint sajátos társadalmi tudatformának — megkülönböztető specifikuma abban áll, hogy az emberi együttélés történelmileg változó, törvény által nem szentesített normáit tartalmazza, s az embereknek a társadalomhoz, más emberekhez (csoporthoz), valamint önmagukhoz való viszonyát szabályozza. Annak ellenére, hogy jelentéstanilag az egyes erkölcsi normák, követelmények a történelem folyamán azonosak maradtak, ezek tartalma együtt alakult, változott a társadalmi viszonyok alakulásával, minden esetben kifejezve az új társadalmi viszonyokból fakadó magatartási követelményeket. A jóról és rosszról való képzetek — mondja Engels — népenként és koronként annyira változtak, hogy egymásnak gyakran homlokegyenest ellentmondtak. Az erkölcs tartalma együtt változik tehát a társadalmi és osztályviszonyokkal, s így társadalmi, történelmi és osztályjellege van.

Az erkölcsstan (etika) valamely társadalom (osztály) erkölcsi normarendszerének kidolgozásában a jelenkori társadalom távlati követelményei alapján felvázolja az erkölcs tartalmát, amely az erkölcsi eszmény, alapelvek, normák, valamint az erkölcsi követelmények rendszerét alkotja.

Az elvárando viselkedés modelljét sűrített formában az erkölcsi eszmény képezi, amely kivetíti a magatartás legáltalánosabb követelményeit, s így a viselkedés hosszú távon megvalósulandó modelljét. Az eszmény tartalma sem állandó. A társadalmi viszonyok kiteljesedésével együtt növekednek az emberi magatartással szemben állított követelmények is. Ennek következtében az eszményben foglalt követelmények és a tanúsított emberi magatartás között relatívan, állandó jellegű ellentét jön létre, amelynek végnélküli megoldási folyamatában megy végbe a közerkölcs, valamint az erkölcsiség fejlődése. Az eszmény, éppen sűrített és absztrakt jellegénél fogva, önmagában nem alkalmas az emberi viselkedés konkrét szabályozására. Az emberi magatartás irányítása szükségessé teszi az eszmény alkotóelemeire bontását, s a magatartást szabályozó erkölcsi alapelvek, valamint normák és követelmények pontos körvonalazását.

Az erkölcsi alapelvek a viselkedés általános normáit, követelményeit tartalmazzák. Az eszményhez hasonlóan az alapelvek is a viselkedés általános, a konkrét helyzetek, körülmények sajátosságaitól független érvényű követelményeket szabályoznak. Ilyen alapelvek például a kollektívizmus, a szocialista hazafiság, a tudatos fegyelem stb. Az elvszerűség elve előírja például a gondolkodás és a

beszéd, a szó és a tett egységét, a tulajdon védelmének igényét, anélkül azonban, hogy részletezné a konkrét helyzetektől függő megnyilvánulás formáit és módzatait.

A konkrét magatartás szabályozásának szerepét az erkölcsi követelmények töltik be. A követelmények egyik csoportja az állandó jellegű, de a konkrét sajátosságoktól elvonatkoztatott magatartás normáit írja elő („Légy becsületos!”, „Légy szorgalmas!” stb.), míg egy másik csoportja a konkrét viselkedés szabályozását (elindítását, fenntartását és elbírálását) biztosítja utasítás, kérés, buzdítás, ösztönzés, jutalmazás, büntetés stb. formájában.

Az erkölcs tehát mint a társadalmi tudat alkotóeleme — a maga módján — struktúrája szerint az eszmény, alapelvek, követelmények rendszere; tartalma a társadalmi és osztályérdekek alakulásával és változásával állandó mozgásban, változásban van.

Az erkölcs — társadalmi tudatformaként — reálissá csak az emberek társadalmi tevékenysége révén válik. A termelés folyamatában az emberek között bonyolult anyagi, szellemi, valamint erkölcsi viszonyok jönnek létre, a meglevőkhöz alkalmazkodnak, illetve a szükségleteknek megfelelően azokon változtatnak. Számolnunk kell tehát a társadalmi osztályok, rétegek meghatározott konkrét viselkedési módjával, erkölcsi arculatával; ezt a szakirodalom a közerkölcs fogalmával jelöli.

2. Erkölcs és közerkölcs

Közerkölcsön valamely társadalom (osztály, csoport, réteg) életstílusában és gyakorlatában meghonosodott, népszokásokban, hagyományokban megszilárdult és a közvéleménytől szabályozott erkölcsi viszonyokat értjük. Bár mind az erkölcs, mind a közerkölcs konkrét tartalmát áttételesen és végső soron a társadalmi lét határozza meg, mégis szerkezetük és funkcionálisuk több vonatkozásban különböznek egymástól. Míg az erkölcs tételesen megfogalmazott elv és normarendszer, addig a közerkölcs népszokásokban, hagyományokban kifejezésre jutó társadalmi magatartási gyakorlat. — Az erkölcs a társadalmi és osztályhelyzetek alakulásával változik, sőt bizonyos alapelveinek, normáinak vonatkozásában meg is előzi a társadalmi erkölcsi gyakorlatot. A közerkölcs viszont éppen hagyományjellegénél fogva nem változik azonnal a társadalmi viszonyok változásával, kialakulása és megszilárdulása csak a régi közerkölccsel (közvélemény) való tudatos szembefordulás, harc eredménye lehet. Így például a kollektívizmus mint a társadalmi és egyéni érdekek összhangjára épített aktív magatartás elve — tételesen megfogalmazva — létezett a szocialista termelési viszonyok kialakítása előtt, a közerkölcsbe s így a közvéleménybe való behatolása viszont csak a szocialista viszonyok kialakulása folyamatában, az individualizmus, önzés ellen folytatott harc alapján mehet végbe. Az uralkodó társadalmi osztályok erkölcsé egységes világnézetre, ideológiára épül, míg a közerkölcs, ugyanazon társadalmi viszonyok keretei között is, eltérhet az uralkodó erkölcs elveitől, normáitól. Így például bizonyos osztályok, rétegek közvéleménye olyan magatartást is támogathat, amely az uralkodó erkölcsi normákhoz viszonyítva erkölcsstelen értékű. Az erkölcs mint alapelv és normarendszer csak tudati szinten létezik (társadalmi tudat), a közerkölcs viszont, lévén az emberek tevékenysége alapján, magatartásban konkretizálódik, s így interiorizált, szubjektív erkölcs, tudati, érzelmi és akarati pszichikus struktúrák rendszere.

3. Közerkölcs és erkölcsiség

Az erkölcsiség az egyén erkölcsi fejlettségének szintjét, az egyes ember magatartásában és tudatában kifejezésre jutó erkölcsöt jelöli. Bár erkölcsiség nem létezik közerkölcs nélkül, hiszen szerves része annak alapján és ahhoz viszonyítva alakul és fejlődik, a közerkölcs mégsem az egyes egyének erkölcsiségének összesege.

Az erkölcsiséget, akárcsak a közerkölcsöt is, a közvélemény szabályozza, s mindkettőt végső soron a társadalmi termelési viszonyok határozzák meg. „... az emberek erkölcsi nézeteiket, tudatosan vagy tudattalanul, végső fokon azokból a gyakorlati viszonyokból merítik, amelyeken osztályhelyzetük alapul — a gazdasági viszonyokból, amelyekben termelnek és cserélnek.” (F. Engels: *Anti-Dühring*. Budapest, 1950. 97.) Ennek ellenére a meghatározott osztály vagy rétegződés (társadalmi mikrostruktúra) feltételei között élő és tevékenykedő egyén erkölcsisége meg-

egyezhet vagy ellentétbe kerülhet az illető osztály vagy réteg közerkölcsével. A közvélemény ettől függően támogatja vagy fékezi az egyén magatartását. A társadalmi erkölcshez viszonyítva a közerkölcs is lehet pozitív, illetve negatív előjelű. Ezek szerint ugyanazon társadalmi formációban az erkölcs, közerkölcs, valamint az erkölcsiség között bonyolult és igen összetett viszonyok jöhetnek létre. Így például a szocialista termelési viszonyok erkölcsé, a szocialista erkölcs, mivel a széles néptömegek reális érdekeit fejezi ki, haladó, pozitív. A bizonyos rétegek közerkölcsiségét támogató közvélemény bizonyos vonatkozásokban (a munkához való hozzáállás, a tulajdon iránti magatartás, elvszerűség stb. kérdéseiben) a szocialista erkölcs normáihoz viszonyítva lehet negatív. Ilyen esetekben az egyén magatartása vagy megegyezik a társadalom erkölcsi normáival, ellentétbe kerülve viszont a „közvéleménnyel“, vagy e közvélemény hatása alatt cselekszik, ellentétbe kerülve a társadalom erkölcsi normáival, s így tanúsított magatartása lényegében erkölcs-telenné válik.

Az elmondottakból kiderül, hogy egyrészt az erkölcs, közerkölcs, erkölcsiség, bár rokonértelmű fogalmak, mégsem azonos értékű és jelentésű entitások, másrészt a közerkölcs és erkölcsiség alakulását még a szocialista viszonyok között sem lehet a spontán hatásokra bízni. Pártunk politikája, amikor központi kérdésként kezeli a szocialista etika és méltányosság szellemében való nevelést, objektív igazságra támaszkodik, objektív szükségszerűséggel számol.

4. Az erkölcsiség pszichikai struktúrája

Az erkölcsiség tudatos és hatékony alakítása feltételezi egyrészt az erkölcs közerkölcsben konkretizálódó szintjének az ismeretét (különböző társadalmi és iskolai mikrostruktúrák erkölcsiségének reális szintje), másrészt az erkölcsnek az egyén pszichikai rendszerébe való beépülése, tehát tulajdonságokká való alakulásuk pszichopedagógiai törvényszerűségei ismeretét.

A mindennapi nevelői gyakorlat arról tanúskodik, hogy bizonyos nevelőink különböző okokból e kérdést igen leegyszerűsítve s így nem egy esetben hamisan értelmezik. Ime, e felfogás logikai képlete: „Az erkölcs, lévén társadalmi tudatforma — az erkölcsi nevelés lényegében az erkölcsi tudat alakítását jelenti. A tudat alakításának alapvető módszere a meggyőzés. Ha tehát a tanuló tudja a »jót«, azaz ismeri az erkölcs elveit és normáit, akkor már megvalósítottuk az erkölcsiség nevelését.“

A valóság azonban az, hogy az erkölcsiség egyike a személyiség legösszetettebb pszichikai strukturális és funkcionális rendszereinek. Kialakulása és fejlődése több tényező kölcsönhatásának, integrációjának eredménye.

Az erkölcsiség értelmi, érzelmi, valamint akarati pszichikus folyamatok és tulajdonságok szerveződésének eredményeként alakul és fejlődik.

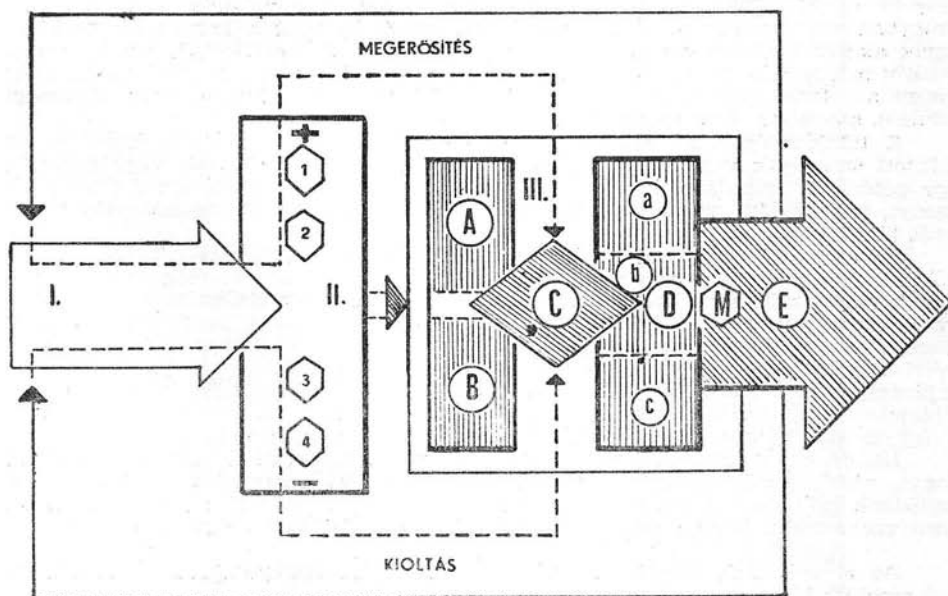
Az értelmi struktúra alkotóelemei: az erkölcsi képzetek, erkölcsi fogalmak, ítéletek, vélemények, valamint az erkölcsi meggyőzés. Anélkül, hogy részleteznénk ezek sajátosságait, hangsúlyoznunk kell, hogy nem különálló, egymástól független képződmények, nem egyszerűen az „ismeretátszarmaztatás“ eredményei, hanem az egyén társadalmi tevékenysége és viszonyrendszere alapján alakulnak, szerveződnek. Alapvető megkülönböztető sajátosságuk abban áll, hogy nem az objektív valóság tárgyainak és jelenségeinek szubjektív termékei — mint általában a tudományos ismeretek —, hanem az emberek közötti kapcsolatokat, a magatartásban kifejezésre jutó viszonyokat tükrözik.

Az erkölcsi érzelmek az erkölcsi magatartás energetikai alapja, valamint szelektáló (szűrő) rendszere. Az ember általában valamely szükséglet (biológiai vagy szerzett társadalmi) kielégítése érdekében cselekszik. A tudatosult szükséglet (motiváció) tevékenység során és annak eredményeként való kielégítése, illetve nem kielégítése pozitív vagy negatív érzelmi átélésekhez vezet, ami a maga módján visszahat a meglévő szükségletekre. Kielégítésük esetén megerősíti, többszöri sikertelenség esetén azok kioltásához vezet. Az utólagos külső hatások már nem azonnal és nem mechanikusan hatnak az egyén pszichikumára, hanem a belső feltételeken (beépült szükségletek, érdeklődés) keresztül, s az egyén magatartását nem egyszerűen a külső hatás, hanem e hatás és a kialakult szükségletek viszonya fogja meghatározni. Magasabb erkölcsi fejlettség esetén, a pszichikum önszabályozó mechanizmusai alapján, az egyén viselkedését már nem is a közvetlen hatás, hanem a társadalmi elvárás távlati követelményei döntik el, s így társadalmi érdekek meghatározta szükségleteinek kielégítése sem azonnal, hanem a társadalmi szükségletek kielégítésének függvényében valósul meg. Sőt az egyén képes

kidolgozni az elvárando, társadalmilag értékes cselekvés belső modelljét, s így tevékenységét e modellhez viszonyítva aktívan szabályozni.

Az erkölcsiség alakulásában döntő szerepet a tevékenység és ennek alapján kialakuló viselkedési akarat mechanizmusok játszanak. Az erkölcsnek az alapelvei, normái erkölcsi tulajdonsággá csakis az egyén tevékenysége révén és annak folyamatában alakulnak át. Számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy a cselekvés, a tett önmagában, elszigetelten nem hordozója az erkölcsiségnek. Az erkölcsiség tevékenységben, magatartásban objektiválódik ugyan, de mindenekelőtt viszonyt fejez ki, viszonykategória. Léte és tevékenysége folyamán az egyén hat embertársaira, azok érdekeivel összhangban vagy ellentétesen cselekszik. Ezt a magatartást a társadalom (osztály, csoport, réteg, egyén) elbírálja, azaz visszahat az egyén magatartására, jóváhagyja, illetve elítéli azt. Ebben a hatás—visszahatás rendszerben alakul az egyénnek másokhoz, sőt önmagához való viszonya, ami erkölcsi szükségletekké és erkölcsi értékű tulajdonságok kifejezőjévé válik. A tevékenység tartalmától, a szervezés módjától, valamint a tevékenység kivitelezésében kialakuló viszonyoktól függően alakulnak és fejlődnek meghatározott erkölcsre jellemző viszonyulási formák (polgári vagy szocialista erkölcsi viszonyok), valamint a tevékenység kivitelezését biztosító készségek, akaratú vonások. Az erkölcsiség alakítása — mint viszony alakítása — elképzelhetetlen az egyént körülvevő társadalmi mikrostruktúra (család, iskolai közösség, munkaközösség) alakítása és szervezése nélkül. Az egyén saját tevékenysége alapján viszonyul a közösséghez, amelyben él és cselekszik. A közösség viszont a maga közerkölcsé alapján fogja elbírálni az egyén magatartását. E kölcsönhatás alapján tükrözi az egyén mások és saját maga viselkedését, e viszonyok értékrendjétől függően fogja mások és önmaga viselkedését elbírálni. A közösség közerkölcsének fejlettségi fokától függően, ha az egyén személyes tapasztalata pozitívvá válik, vagyis az illető közösség a szocialista erkölcs elveivel összhangban cselekszik és él, akkor megteremtődik a reális feltétel a szocialista erkölcs elveinek a „befogadásához”, vagyis az elveknek a meglévő szükségletekkel való integrálódásához, ami elvezet az erkölcsi meggyőződés kialakulásához. Ha a közerkölcs alapján a személyes tapasztalat eltér az erkölcs normáitól, vagy velük ellentétben áll, akkor könnyen kialakulhat a „kettős tudat”, ami nem zárja ki a szocialista erkölcs elveinek ismeretét, anélkül azonban, hogy ezen ismeretek — integráció hiányában — meghatároznák az egyén magatartását.

Az erkölcsiség pszichikai struktúráját leegyszerűsített formában tükrözi az alábbi modell:

Az erkölcsiség alakulása szempontjából döntő jelentőségük a külső társadalmi hatások, ezeket a közvélemény irányítja, pozitív vagy negatív előjellel (I). Az erkölcsiség alakulásában szerepet játszó tényezők (II) közül elsősorban megemlítjük a személyes példát mint közvetlen magatartásmódellet (II/1), a közvetett példát (II/2) és az eszményt, illetve eszményképet (II/3), melyek a viselkedés elvont modelljei, valamint a konkrét viselkedést szabályozó erkölcsi követelményeket (II/4). Ezek a külső tényezők a pszichikus rendszer (III) értelmi (III/A), valamint érzelmi (III/B) rendszerein keresztül hatnak, amelyek révén elindítják a motivacionális állapotot (III/C). A motiváció és akarati szférán (III/D) át elvezet a motivumok dinamikájához (a), az elhatározáshoz (b), valamint a végrehajtáshoz (c), ami a pszichikus rendszer exteriorizációjában, azaz viselkedésben jut kifejezésre (E). Ha a közvélemény megerősíti a magatartást, akkor fokozatosan megszilárdulnak a szükségletek, valamint a tevékenység kivitelezését biztosító akarati vonások — s így kialakul a viselkedés belső modellje (M). Ha a közvélemény visszautasítja a magatartást — akkor ez a meglevő motiváció és szükségletek kioltásához, illetve átstrukturálódásához vezet.

Az erkölcsiség pszichikai struktúráját nem egységes, ellentmondásoktól mentes, amorf, hanem mozgásban, változásban, az ellentétek megoldási folyamatában integrálódó és fejlődő önszabályozó rendszerként kell felfognunk. A külső társadalmi hatások az említett tényezők formájában természetesen külön-külön is hatnak, de beépülésük, pszichikus tulajdonságokká való átalakulásuk függ e hatások egységes erkölcsi értékétől, a hatások kiváltotta tevékenység reális társadalmi értékétől, valamint az elbírálás, visszahatás fejlesztő minőségétől. E rendszerben kialakuló összhang, következetesség hiánya ellentétes előjelű tulajdonságok egyidejű kialakulásához is elvezethet.

5. Az erkölcsiség mint tulajdonságrendszer

Az erkölcs alapelvei, normái, a tevékenység alapján végbemenő interiorizáció következtében, a pszichikus rendszerbe mint erkölcsi tulajdonságok épülnek be. Az erkölcsi tulajdonságok társadalmi értéke tekintetében nem lehet semmilyen rangsorolást elvégezni, fontossági sorrendet megállapítani. Mindegyik egyformán szükséges, jelentős. Az erkölcsi tulajdonságok a maguk módján egy igen bonyolult és integrált nyílt rendszert alkotnak, s ennek következtében nem lehet őket mereven elválasztani egymástól, vagy egymástól függetlenül értékelni. Az erkölcsi vonások szerves és kölcsönös feltételezettségi, meghatározottsági, valamint kiegészítő viszonyban vannak. Így például a szocialista hazafiság mint a kommunista erkölcs egyik alapvető alkotóeleme magában foglalja a közösségi szellem, a munka iránti pozitív magatartás, a tudatos fegyelem, a szocialista humanizmus vonásait is, mint ahogy az elvszerűség is a maga nemében elképzelhetetlen humanizmus, közösségi szellem, szocialista hazafiság nélkül.

E tulajdonságok hatósugara viszont — a cselekvés társadalmi értékétől, az érintett személyek vagy rétegek körétől függően — lehet szélesebb vagy szűkebb. Így például a hazafiság, kollektívizmus stb. elsősorban a társadalomhoz való viszonyt, míg például az önérték, önbizalom stb. az egyénnek önmagához való viszonyt tükrözi.

Az egyén ontogenetikai fejlődésére meghatározott viszonyulási típusok jellemzők. Kisgyermekkorban az erkölcsiség a közvetlen környezetben élők és tevékenykedők magatartásához viszonyítva alakul és fejlődik, s így elsősorban a *másokhoz* való viszonyt szabályozó erkölcsi tulajdonságok alakulnak. A társadalmi hatáskör bővülésével, a társadalom számára közvetlenül hasznos tevékenységben való részvétel alapján, az egyénben kialakulnak a *társadalomhoz* való viszonyt kifejező tulajdonságok. Az ifjúkorban a társadalom szerkezetében betöltött hely és szerep tudatosulásával kezd kialakulni az egyénnek önmagához való tudatosult viszonya s így az önmagához való viszonyt kifejező tulajdonságok rendszere.

Hangsúlyoznunk kell, hogy az erkölcsi vonások, éppen integrált jellegüknél fogva, nem egymástól elszigetelten, hanem egymással szerveződve alakulnak és fejlődnek, minden életkorban, nyilván meghatározott fejlettségi fokon. Alakulásuk nem szukcesszív, hanem szimultán integrálódás és fejlődés eredménye.

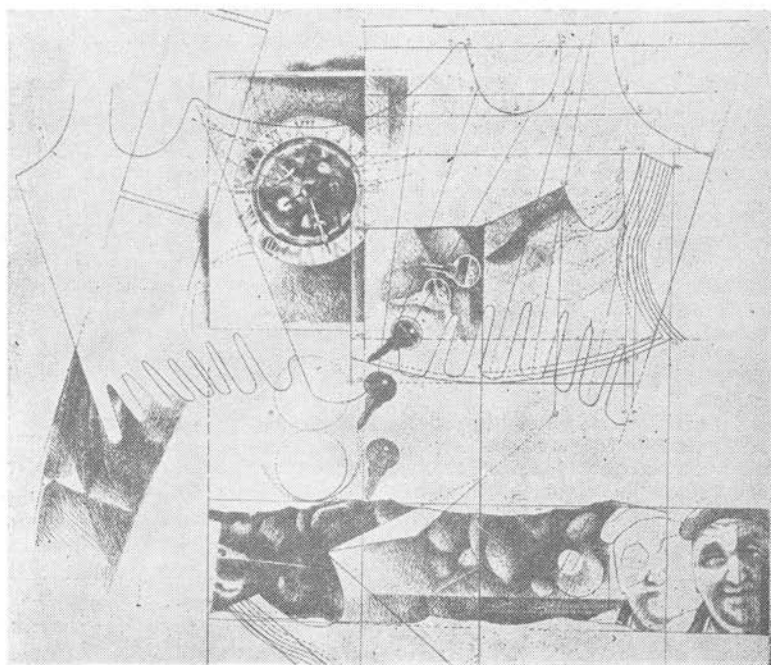
Az elmondottak alapján az erkölcsiség nevelése szempontjából a következőket emeljük ki:

a) A célirányos és hatékony erkölcsi nevelés feltételezi az erkölcs, a közerkölcs, az erkölcsiség fogalmainak pontos körvonalazását, valamint a közöttük levő sokrétű kapcsolatok, korrelációk ismeretét.

b) Az erkölcsiség alakításának alapvető feltétele a pozitív közvéleményt támogató, a szocialista társadalmi viszonyra jellemző közösségi viszonyokat megteremtő és erősítő gyermekközösség kialakítása, illetve fejlesztése.

c) Mivel az erkölcsiség, mint láttuk, a társadalmi viszonyokba való beilleszkedés, illetve a tevékenység folyamán kialakuló viszonyok interiorizációja, az erkölcsi nevelés lényegét tekintve a közösségi viszonyok háttérében, az egyén közösségi tevékenységének és ennek alapján a közösségi viszonyok alakítását és szervezését jelenti.

d) Mivel az erkölcsi tulajdonságok összetett, integrált tulajdonságok, az erkölcsi nevelés nem az elszigetelt tulajdonságok s így izolált módszerek alkalmazását, hanem a tulajdonságrendszereket formáló közösségi tevékenységet és viszonyokat alakító módszerek rendszerének alkalmazását jelenti.

Paulovics László: Az Idő szárnyai